

Увод

„Тако мир доноси рай и рай доноси мир”

Империја је коначно ујединила све цивилизације. Након ратова који су трајали генерацијама, поражени су и последњи непријатељи империје. По свему судећи, житељи империје могу да очекују трајан мир и напредак. Међутим, ексцентрични математичар по имену Хари Селдон има узнемирујуће вести. Његова нова наука психоисторија, изграђена на једначинама које интегришу поступке безброј појединаца, предвиђа најопштије друштвене трендове. Када се ове једначине изведу, оне предвиђају пропадање и коначан слом централне власти, побуне локалних властодржаца и превртљивих генерала и на крају, крвав грађански рат који ће престоницу империје од узавреле метрополе са стотинама милиона људи претворити у сабласни град са свега неколико хиљада преживелих који тумарају међу рушевинама. Пропадање и пад империје током наредних векова одвијао се управо онако како је скромни математичар предвидео.

Овај сценарио из трилогије „Задужбина” Исака Асимова смештен је у будућности на планети Трантор, престоници моћне галактичке империје. У Асимовљевој фантазији људска историја се може схватити и предвидети на исти начин на који физичари разумеју и предвиђају кретање планета, или биолози појавне облике гена. Кључ за предвиђање људских друштава је психоисторија, „грана математике који се бави реакцијама људских конгломерата на сталне социјалне и економске стимулансе”. Способност психоисторичара да праве прецизне прогнозе, ипак, није апсолутна. Психоисторија не може прецизно да предвиди поступке појединца. Шта више, људи чије се колективно понашање предвиђа не смеју имати увида у сазнања добијена предвиђањем. Као што Хари Селдом објашњава: „Знање би повећало вашу слободу делања, а број додатних варијабли које би се увеле постао би превелик да би наша психологија могла с њима да

изађе на крај.” Предвиђање људских друштава се, такође, може показати као немогуће из другог разлога: Сложени динамични системи су инхерентно непредвидљиви на дуже стазе због „ефекта лептира”.¹ Незнатни узроци могу да изазову снажне последице. На пример, лептир који лепрша крилима у Аустралији може да изазве ураган на Атлантику. Или, како каже дечја песмица: „Јер не беше клинца... изгуби се краљевство”.² Асимов, ипак, није могао знати за *ефекаџи лејџири* јер је трилогију написао раних шездесетих година двадесетог века, пре открића математичког хаоса.³

Асимовљева трилогија је закупила машту милиона читалаца, међу којима и поприличан број научника и историчара. Међутим, његова теорија је супротна мишљењу које заступа већина професионалних историчара и научника, а које је опште прихваћено у нашој култури. Вековима су се филозофи бавили изгледима за научно изучавања историје. Упркос опречним мишљењима, постојао је консензус да је научно проучавање људских друштава неизводљиво јер се она исувише разликују од физичких и биолошких система. Људска друштва су исувише сложена. Она се не састоје од простих, једнообразних честица, попут атома и молекула, већ од људи, индивидуа од којих је свака јединствена, обдарена слободном вољом и способна да сврсисходно дела. Оцењено је да би се било каква научна историја морала пре сматрати научном фантазијом него правом науком. И неки су можда поверовали да је тако и најбоље.

Историјска наука звучи хладно и сурово – зар не би она уништила наше уживање у чудесно богатом ткању прошлости? Гледано с мрачније стране, зар не би таква наука омогућила неким опскурним завереницима да манипулишу друштвима? Али да ли смо престали да уживамо у плаветном небу блиставог летњег дана, или у игри боја величанственог смираја? На крају крајева, од Њутна па све до Ајнштајна физичари су прецизно одгонетали како боја неба зависи од интеракције сунчевих зрака и атмосфере. Што се тиче могуће злоупотребе научне историје, истина је да се свако знање може усмерити ка добрим или лошим циљевима. Али Асимовљева слика групе психоисторичара који вуку конце из неког скровитог центра у „Другој задужбини” одувек је била најмање уверљив део његове визије.

Рат и мир и рат бави се питањем које је поставио Асимов (али и многи пре њега, укључујући Маркса и Толстоја): Да ли је могућа научна историја? Да ли можемо створити теорију о слому моћног царства која не би била ништа мање поуздана од, рецимо, нашег разумевања узрока земљотреса?

Сеизмолози су начинили крупне искоракe у разумевању земљотреса. Они чак могу да направе ограничена предвиђања о томе којим подручјима прети опасност да буду погођена наредним земљотресом. Ипак, предвиђање тачног времена и величине земљотреса им измиче. Може ли историјска наука на сличан начин да објасни распадање држава и да евенуално предвиди којим друштвима прети опасност од пропасти?

У СРЕДИШТУ ПАЖЊЕ ОВЕ КЊИГЕ су империје. Зашто су неке од првобитно малих и неважних нација успеле да изграде моћне империје, док другим нацијама то није пошло за руком? И зашто успешни градитељи империја после извесног времена неизоставно губе своје империје? Можемо ли разумети како се империјалне силе уздижу и шта је узрок њиховог пада?

Империја је велика мултиетничка територијална држава са сложенom структуром власти. Кључна променљива је величина. Када су довољно велике, државе се неминовно састоје од етнички разноврсних народа; оне тако постају мултиетничке државе. С обзиром на тешкоће у комуникацији у прединдустријским временима, велике државе су биле приморане да изнађу различите *ad hoc* начине како би своје расуте територије спојиле са центром. Једно од уобичајених решења било је да се мањи суседи инкорпорирају у самодовољне административне јединице којима би се наметнуо порез и преузели спољни послови, али којима би се препустило да саме управљају својим унутрашњим пословима. Овакав процес појединачне акумулације обично доводи до сложеног ланца команде и коегзистенције хетерогених територија унутар једне државе.

Империје нису једини предмет који научна историја проучава. Историчари попут Арнолда Тојнбија⁴ писали су томове књига о успонима и падовима читавих цивилизација. Други су били фасцинирани ширењем светских религија, развијањем уметничких стилова, напретком у науци и технологији, или економским и демографским променама. Све ово су значајне теме. Ипак, немогуће их је све обухватити у једној књизи. Успони и падови империја су сасвим добра полазна тачка.

За разлику од империја, територијалне државе је лакше дефинисати и разграничити их међусобно као и од других јединица са којима се могу упоредити (градови државе, племенске конфедерације и тако даље). И даље постоје несугласице међу историчарима о томе како да једну ци-

визитацију разликују од друге. Различити стручњаци одређују ахамејску Персију⁵ као део сиријске, иранске или месопотамске цивилизације. За разлику од овог мноштва супротстављених гледишта, када бисте отворили било који историјски атлас, видели бисте да су границе ахамејске Персије уцртане на мање-више истим местима.

Иако догађаји у вези са империјама доминирају историјским књигама, из тога не треба да закључимо да су оне и правило у људској историји. Пре деветнаестог века (и шест хиљада година уназад) највећи део насељеног простора на Земљи био је распоређен између друштава малих размера, без чврсте политичке организације, а не између империја. И саме историјске империје најчешће су биле у стању опадања или чак дезинтеграције. Велика и стабилна империја без унутрашњих сукоба реткост је у историји. Ако посматрамо са ове тачке гледишта, најзначајније питање које захтева објашњење није зашто империје слабе и пропадају, већ како су оне уопште настале. Шта уопште омогућује настанак империје?

Приче о империјама су неодрживе. Замислите осећања Енглеза из осамнаестог века, на пропутовању по свету, који стоји међу добро очуваним, две хиљаде година старим остацима древног Рима (пре него што их је модерна метропола прогутала). Данас неко може доживети слично искуство у Чичен Ици⁶ у Мексику. (Обавезно пораните како бисте стигли пре аутобуса са туристима.) Ко су били људи који су саградили ове величанствене храмове и пирамиде? Зашто њих више нема? Од Шелијевог „Озимандиаса”⁷ па до Дарта Вејдера,⁸ фасцинирају нас приче о империјама.

КАО ШТО ВАМ ЈЕ ПОТРЕБНА ауто-карта када се по први пут нађете у непознатој земљи, тако вам је и овде, да не бисте лутали, дат сажет преглед теоретске окоснице ове књиге.

Многи историјски процеси су динамични – империје се уздижу и пропадају, становништво и привреде цветају и сламају се, светске религије бујају или сахну. Историјска динамика је научна област која истражује овакве динамичке процесе у историји. Најчешће су проучавана аграрна друштва, то јест, она друштва у којима већина становништва (често више од деведесет процената) учествује у производњи хране. Теорија коју сам развијао неколико година не концентрише се на појединце већ на друштвене групе током времена. Коначно, понашање групе је условљено понашањем појединачних чланова. Међутим, друштвене групе нису

прости збир идентичних честица, како их радо описује статистичка физика; оне имају сложене унутрашње структуре.

Један важан аспект структуре групе јесте да различити људи имају приступ различитим количинама моћи и богатства. У рукама малог броја чланова аграрног друштва (обично између једног и два процента) концентрисан је већи део моћи и богатства заједнице; ова група се састоји од елите или аристократије. Остатак становништва чине обични људи.

Други важан аспект друштвене структуре је етницитет. Етницитет је заједнички назив за сваки аспект културе који има за сврху да произведе унутрашњу кохезију друштва и њену диференцијацију у односу на друге групе. Замишљена граница одваја чланове етничке групе од остатка човечанства. На пример, Грци су повукли границу између себе и варвара, који не припадају грчком говорном подручју. Могу се искористити различити *симболички маркери* да би се успоставило етничко разграничење – језик и дијалект, религија и ритуални обреди, раса, одећа, бихејвиористички маниризам, фризура, украси и тетоваже. Није важно конкретно који су маркери употребљени, важна је дистинкција између припадника групе и оних који то нису, између „нас” и „њих”.

Људи обично имају вишеструке етничке идентитете који су међусобно испреплетени. Становник Даласа може истовремено бити Тексашанин, Американац и припадник западне цивилизације. Најшире људске групације, оне које уједињују мноштво нација, обично се називају цивилизацијама, али ја више волим да такве ентитете називам *метаетничким заједницама* (од грчког *meta*, „иза”, и *ethnos*, „етничка група” или „нација”). Моја дефиниција не обухвата само уобичајене цивилизације – западну, исламску и кинеску – већ и тако широке културне групације као што су Келти и турко-монголски степски номади. Обично су највеће културне разлике између људи који припадају различитим метаетничким заједницама; понекад је овај јаз толико широк да људи који се налазе са једне стране метаетничке линије разграничења⁹ поричу сваку људскост онима који се налазе на супротној.

Историјска динамика се може разумети као последица надметања и сукоба између група, од којих неке доминирају над другима. Доминација је, међутим, могућа само зато што групе на микро-нивоу интегрише сарадња између њених припадника. Кооперација унутар групе је основа међугрупног сукоба, укључујући ту и крајности попут рата или чак геноцида.

Различите групе имају различит степен кооперације између својих чланова и стога различит степен кохезије и солидарности. По узору на арапског мислиоца из четрнаестог века Ибн Халдуна,¹⁰ назваћу ово својство група *асабијом*.¹¹ Асабија се односи на способност друштвене групе да усклађено делује. Асабија је динамичка величина; она може с временом расти или опадати. Као и велики број других теоретских творевина, попут појма силе у Њутновој физици, капацитет за усклађено деловање не може се непосредно опазити, али се може измерити на основу емпиријских последица.

Свака империја има у своме језгру *империјалну нацију*. (Неке империје су извесно време имале више од једне империјалне нације, али се ова структура показала као нестабилна). Способност империје да прошири територију и одбрани се од спољашњих и унутрашњих непријатеља у великој мери је условљена својствима њене империјалне нације, посебно њеном асабијом. Будући да само групе које поседују снажну асабију могу да изграде моћне империје, поставља се питање како је оне стичу и зашто је, на крају, губе?

Групе са снажном асабијом појављују се на *метаетничким пограничним подручјима*. *Метаетничко погранично подручје* је област на којој се административна граница империје подудара са линијом разграничења између две метаетничке заједнице. Метаетничка погранична подручја су места на којима је ривалитет између група нарочито жесток. Експанзионистичке империје врше огроман војни притисак на народе изван својих граница. Међутим, погранично становништво је такође привучено богатством империје којега настоји да се домогне трговином или пљачком. И спољашња претња и изгледи на плен снажне су интегративне силе које хране асабију. У овом пограничном метаетничком „котлу” лоше интегрисане групе пропадају и нестају, а оне солидарне и кооперативне се шире и напредују.

Да би се супротставила снази старе империје, погранична група са снажном асабијом – империјална нација у повоју – треба да се прошири инкорпорирањем других група. У метаетничким пограничним подручјима интеграција сличних група које се налазе са исте, „праве” стране границе олакшана је присуством веома различитог „другог” – метаетничке заједнице с друге стране. Широки културни јаз у односу на другу страну границе баца у запећак релативно мале разлике између етничких група са

исте стране границе. Емпиријско сведочанство показује да велике, агресивне империје не настају у подручјима где политичке границе раздвајају културолошки сличне народе.

Моја главна теза је, према томе, да народе који потичу из метаетничких пограничних подручја одликују кооперација и изузетна способност усклађеног деловања, што им све омогућава да изграде простране и снажне територијалне државе. Развио сам ову тезу у првом делу и за илустровање сам се послужио примерима Русије и Америке (прво и друго поглавље), Германима и Арапима на границама Римског царства (треће и четврто поглавље), почецима Рима (шесто поглавље) и успоном великих европских сила (седмо поглавље).

Пресудна претпоставка у мојој тези јесте да кооперација ствара основу за империјалну власт. Ова претпоставка је у супротности са фундаменталним постулатима доминантних теорија у социолошким и биолошким наукама: рационалним избором у економији и „себичним геном”¹² у еволутивној биологији. Међутим, недавни напредак у младим научним областима, експерименталној економији и вишеструкој селекцији, указује на то да је стандардни модел заснован на *хипотези себичности*¹³ битно мањак. Овај модел не може да објасни загонетку људске ултрасоцијалности¹⁴ – наше способности да се удружимо у кооперативне групе које се састоје од милиона појединаца који нису ни у каквом сродству. Штавише, овај модел су оповргли бихејвиористички експерименти.

Две кључне адаптације су омогућиле еволуцију ултрасоцијалности. Прва од њих је *моралистичко* понашање: сарађуј када довољно чланова групе такође сарађује и казни оне који не сарађују. Група која је имала довољно моралиста да претегну (њено колективно понашање) на кооперативном тасу теразија, избацила је из трке, или чак истребила групе које су то пропустиле да учине. Друга адаптација, људска способност да користе симболичке маркере у сврху одређивања кооперативних група, дозволила је еволуцији социјализације да превазиђе ограничења која намеће интеракција „лицем у лице”. Величина људских друштава је расла крупним скоковима, од села и клана до племена и племенске конфедерације, и затим до државе, империје и цивилизације. Пето поглавље истражује ову нову науку о кооперацији.

ДОК ЈЕ ПРВИ ДЕО ПОСВЕЋЕН *империојенези* – чиниоцу који објашњава успон империја – други део пажњу преусмерава на *империоидијојенезу* – питање зашто империје нестају?

Управо стабилност и унутрашњи мир које намећу снажне империје у себи садрже заметак будућег раздора. Стабилност и унутрашњи мир доносе напредак, а напредак проузрокује пораст становништва. Демографски раст доводи до пренасељености, пренасељеност проузрокује пад надница, скупљи најам земље и смањење прихода по глави становника. У почетку ниске наднице и скуп најам земље доносе огромно богатство вишим класама, али како њихов број и апетит расте, тако и они почињу да осећају последице смањених прихода. Опадајуће животног стандарда ствара незадовољство и сукобе. Елита се окреће држави за запослење и додатне приходе повећавајући на тај начин издатке државе, док се истовремено смањују приходи од пореза услед све веће немаштине већине становништва. Када државне финансије доживе крах, држава губи контролу над војском и полицијом. Ослобођена свих обзира, ескалација сукоба унутар елите води у грађански рат, а незадовољство међу сиромашнима прераста у народни устанак.

Рушење поретка прате четири јахача апокалипсе – глад, рат, епидемија и смрт. Број становника опада, наднице расту, а закуп појефтињује. Док се приходи обичних људи опорављају, богатство виших класа пада на најниже гране. Економске неприлике елите и непостојање ефикасне власти потхрањују наставак међусобних сукоба. Међутим, грађански ратови проређују редове елите. Неки гину у фракцијским борбама, други подлежу комшијским завадама, а многи напосто више не покушавају да задрже свој аристократски статус и неприметно прелазе у редове обичних људи. Конкурвенција унутар елите јењава дозвољавајући да се ред поново успостави. Стабилност и унутрашњи мир доносе напредак и започиње нови циклус. Као што је рекао један аналитичар из шеснаестог века: „Тако мир доноси рат и рат доноси мир.”

Типичан период комплетног циклуса, који се састоји од *бенигне интјеграиивне фазе* и проблемима оптерећене *дезинтјеграиивне фазе*, траје између два и три века. Ја ове величанствене осцилације у демографској, економској и социјалној структури аграрних друштава називам *секуларним циклусима*. Демографско-структурална теорија која објашњава секуларне циклусе развијена је у осмом и деветом поглављу, и илустрована

је енглеском и француском историјом средњег века и почетком модерног доба.

Етапа секуларног циклуса утиче на тренд економске и друштвене неједнакости, која са своје стране утиче на динамику асабије. Почетне империјалне нације су релативно равноправне. Велике разлике у богатству између чланова групе поткопавају кооперацију и такве групе падају пред ривалима са снажнијом асабијом. Поред тога, метаетничка погранична подручја су најчешће ретко насељена па има довољно земље (основна форма богатства у аграрним друштвима) за свакога ко жели да је обрађује. Успех империјалне нације у смислу територијалног проширења доводи, међутим, до померања граница далеко од њеног језгра и на тај начин уклања значајну силу која је обуздавала раст неједнакости. Успостављање мира доводи до раста становништва, а пренасељеност са собом доноси осиромашење сеоских маса. Док сиромашни постају још сиромашнији, богати бивају све богатији – овај процес се назива *Матејево начело*.¹⁵ Све већа разлика између богатих и сиромашних ставља на пробу друштвени консензус. Истовремено, нараста јаз у расподели богатства не само између аристократа и обичних људи, већ и унутар сваке од друштвених група. Надметање за ресурсима унутар елите води раздору и подрива националну солидарност. За време дезинтегративне фазе секуларног циклуса регионални и (верско-)секташки идентитети постају значајнији од националног или свеимперијалног идентитета, а то нагриза асабију империјалне нације. Стога Матејево начело игра значајну улогу у патогенези империје, то јест пропадању империја.

Опадање асабије није линеарно уједначено. За време интегративних фаза секуларних циклуса када је неједнакост умерена, надметање унутар елите и сукоби између елите и обичних људи јењавају; свеимперијални идентитет поново за неко време стиче своју претходну моћ. Као што је подробније размотрено у десетом поглављу, потребан је кумулативан ефекат неколико дезинтегративних фаза да би асабија моћне империјалне нације ослабила до тачке на којој она више није у стању да одржи своју империју на окупу.

Животни циклус типичне империјалне нације протеже се кроз два, три, или чак четири секуларна циклуса. Сваки пут када империја ступи у дезинтегративну фазу секуларног циклуса, асабија њене средишње нације значајно слаби. Према томе, унутар великог циклуса успона и пада асабије

скривено је неколико секуларних циклуса. Међутим, ни дезинтегративне фазе нису једнолично суморне. Грађански рат почиње попут шумског пожара или епидемије – насиље води даљем насиљу у растућој спирали убистава и освета. Ипак, људима коначно додија непрестано ратовање и грађански рат „сагори”. Они који су преживели грађански рат и њихова деца која су имала непосредно ратно искуство нису вољни да дозволе поновну ескалацију непријатељства. Они су на тај начин „имунизовани” против узајамног насиља. Трећа генерација, унуци учесника грађанског рата који нису лично доживели његове ужасе, није имунизована. Уколико су друштвени услови који су довели до сукоба (од којих је прекобројност елите најзначајнија) и даље присутни, унуци ће повести нови грађански рат. Услед тога грађански ратови имају тенденцију да се понављају за време дезинтегративне фазе, у распону од четрдесет до шездесет година. Ја такву динамику називам циклусима *очева и синова*. Циклуси очева и синова се угнежђују унутар дезинтегративних фаза, које су са своје стране смештене унутар секуларних циклуса, а ови пак унутар асабијских циклуса. Ову динамику концентричних кругова („круг у кругу унутар круга”) илустровао сам слабљењем Римског царства у једанаестом поглављу.

У овој књизи, дакле, разматрам три основна појма: теорију метаетничког пограничног подручја, која објашњава асабијске циклусе; демографско-структуралну теорију, која објашњава секуларне циклусе; и друштвено-психолошку теорију, која објашњава циклусе „очева и синова”. Ове теорије чине део нове науке – историјске динамике, или како ја више волим да је називам, *клиодинамике* (од имена музе историје *Клио* и *динамика* као „проучавање процеса који се мењају у времену”).

Клиодинамика обилно позајмљује од две дисциплине природних наука. Усредсређеност на групе уместо на појединце сродна је приступу статистичке механике, која израчунавањем кретања безброј честица предвиђа таква својства целине као што су температура или притисак. Међутим, проучавање и предвиђање људских група много је захтевнији задатак зато што се људи међусобно разликују (између осталог у по моћи и етничком идентитету). Људи, такође, имају слободну вољу. Размотрићу импликације ових компликованих чинилаца на проучавање људских друштава у дванаестом поглављу.

Клиодинамика дугује још више дисциплини нелинеарне динамике. Људска друштва и државе могу бити представљени по узор на динамичке системе – склоп делова који се налазе у међусобној интеракцији. Осим

тога, државе су део међународног система што додатно повећава сложеност. Овде је кључни појам *динамичка њоврајина сиреја*. Промена у стању једне компоненте система утиче на другу, али промена у другој може да се повратно одрази на прву, односно да између две компоненте постоји повратна спрега. Када један динамички систем садржи у себи такву циркуларну нелинеарну повратну спрегу, он постаје веома подложен осцилирању. Сажето речено: „Тако мир доноси рат и рат доноси мир.”

Циклуси које испољавају историјска друштва и државе ипак немају правилне периоде као физички феномени који се понављају, попут кретања планета или осцилације клатна. Друштвени системи су много сложенији. Опште је познато из науке о нелинеарној динамици да више савршених цикличних понашања могу у одређеној комбинацији да произведу нецикличну динамику – другим речима, хаос. Интеракција између асабијских циклуса, секуларних циклуса и циклуса „очева и синова” тако може довести до сложене, хаотичне динамике. У хаотичном систему, незнатна радња једног од његових елемената – људског бића које упражњава слободну вољу – може да има несагледиве последице. Спољни узроци су такође битни – на пример, климатске промене које проузрокују смањене приносе летине, насумичне мутације које изазивају нове застрашујуће епидемије или катаклизмичке вулканске ерупције. Динамике стварних људских друштава се не могу дугорочно предвидети због хаотичног понашања, слободне воље и природних катастрофа. Хари Селдон је погрешно.

Иако су предвиђања далеке будућности немогућа, то не значи и да је напредак у нашем разумевању друштвених процеса искључиво од академског интереса. Разумевање процеса који доводе друштво до ивице грађанског рата може да изнедри политику која би такав рат спречила. Такве друштвене технике су, наравно, још увек далека будућност. Наше разумевање динамике чак и аграрних друштава далеко је од потпуног, а високо сложена модерна индустријска друштва представљају још већи изазов за социологе. Значај многих процеса који су имали одлучујућу улогу у аграрним друштвима је занемарљив или никакав за модерна друштва. На пример, глад је углавном елиминисана у модерним Западним друштвима. С друге стране, људска природа није у потпуности измењена индустријском револуцијом. У последња два поглавља ове књиге размотрићу какве би лекције клиодинамика могла да пружи нама и нашим будућим временима рата и мира и рата.